

Bakî b. Mahled el-Kurtubî (201-276/816-889) ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı*

Abû Nayeem Md. RAISUDDIN

Çeviren: Murat GÖKALP**

Ebû Abdurrahmân künyeli Bakî b. Mahled, Ramazan 201/816'da Kurtuba (Cordova)'da dünyaya geldi¹. Burada, Muhammed b. İsa el-A'sâ (221/835), Yahya el-Mesmûdî (234/848) ve bunların çağdaşlarından hadis tahsil etti².

Bakî b. Mahled, Endülüs'ün ilim talebiyle uzun yıllar seyahatte bulunmuş belli başlı muhaddislerinden biriydi. Şark'ı ve Garb'ı dolaşarak (*tavvefe's-Sarka ve'l-Ğarbe*) 284 kadar şeyhten hadis işitti³. Elimizdeki materyallerin de yardımıyla, onun ilim talebiyle yapmış olduğu seyahatlerini şu şekilde edebiliriz:

Bakî b. Mahled Afrika'da, Sahnûn b. Saîd (240/854) ve Avn b. Yûsuf (245/859 civarı)'dan⁴; Mısır'da, Yahya b. Bukeyr (231/845) ve çağdaşlarından; Mekke'de, Abdullah b. Muhammed el-Absî (235/849), İbrahim b. Muhammed el-Mekkî (238/852) ve Seleme b. Şebîb (247/861)'den; Medine'de, İbrahim b. Munzir el-Hizâmî el-Medenî (236/850) ve Ebû Mus'ab ez-Zuhrî (242/856)'den; Suriye'de, Safvân b. Salih ed-Dımaşkî (237/851)⁵ ve çağdaşlarından; Bağdat'ta, Yahya b. Abdullah el-Himmânî (228/842), Ahmed b. Hanbel (241/855) ve Ahmed b. İbrahim ed-Devrâkî el-Bağdâdî (246/860)'den⁶ hadis işitti. Bakî b. Mahled, hocası Devrâkî'den onun *Siyeru Umer b. Abdulazîz* adlı eserini tahsil edip bir nüshasını da istinsâhta bulundu⁷.

* Abû Nayeem Md. Raisuddin, "Bağî B. Makhlad Al-Qurtubî (201-276/816-889) and his contribution to the study of hadith literature in Spain", *Islamic Studies*, 27:2 (1988), s. 161-168.

** **Ar. Gör.**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hadis Anabilim Dalı.

1 İbnu'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelus* (Mısır 1966), I/91.; Hayruddin Ziriklî, *el-A'lâm* (Matba' Kustatsumas 1373 hicri), II/33.; İbn Asâkir, *et-Târîhu'l-Kebîr* (Ravdatu's-Şâm 1331 hicri), III/277 vd.; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab* (Beyrut, el-Mektebetu'l-Buhârî, trs.), II/169.

2 İbnu'l-Faradî, I/91.; Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz* (Haydarâbâd, 1333 hicri), II/184.

3 *Huffâz*, II/185.

4 İbnu'l-Faradî, I/91.; *Huffâz*, II/185.; İbn Asâkir, III/277-8.

5 İbnu'l-Faradî, I/91.; *Huffâz*, II/185.; İbn Asâkir, III/277-8.

6 İbnu'l-Faradî, I/91.; *Huffâz*, II/185.; İbn Asâkir, III/277-8.

7 İbn Asâkir, III/278.

Bağdat'taki tahsilini tamamlayınca Basra'ya geçti. Burada Halîfe b. Hayyât (240/854)'tan hadis okudu ve onun *ricâlu'l-hadîs* konusundaki en erken iki kaynak olan *Kitâbu't-Târih* ve *Kitâb fi't-Tabakât* adlı eserlerini istinsâh etti⁸. Daha sonra Kûfe'ye geçti ve burada da Ebû Bekr b. Ebû Şeybe (239/853)'den hadis işitti⁹. Ki bu esnada, İbn Ebû Şeybe, konusuna ilk tedvin edilmiş eserlerden biri olarak kabul edilen *Musannef*'ini tamamlamıştı zaten. Bakî b. Mahled, onun *Musannef*'ini tahsil amacıyla Kûfe'deki ikâmetini bir müddet daha uzattı ve kendisi için bu eserin bir nüshasını istinsâhta bulundu¹⁰. Irak'tan dönüşünde Mısır'a uğradı. Burada, saygı değer şeyhi Yahya b. Bukeyr tarafından candan karşılandı. İbn Bukeyr ondan 7 hadis istimâ' etti (aldı)¹¹.

Onun ilim talebi arzusuyla yaptığı rihlesini (*rihlah fi talab al-ilm*) çalıştığı esnada biri, şu iki dikkate değer hususu gözlemler: Bir; o, olağanüstü bir şekilde, lahana yaprakları (*varaku'l-karneb*) hariç tutulursa, bütün bir gün yiyeceği olmaksızın gidebilecek derecede meşakatlere dayanma kuvvetini ortaya koymuştur¹². İki; *Şeyhlerini* ziyaret maksadıyla, o dönemde mevcut herhangi bir vasıtayı kullanmaksızın uzun süre yürüyerek seyahatlerde bulunabilmiştir¹³. Onun ilim talebi konusundaki rihlesinin bu eşsiz hususiyeti iyi bilindiğinden dolayı, ölümünden bir asır sonra dahi, hadis tahkikinde (araştırmasında) 4./10. yüzyılın meşhur bir ilim seyyahı (*rahhâle*)¹⁴ olan İbn Mende (395/1004)¹⁵ tarafından takdirle karşılanmıştır.

Bakî b. Mahled, bir *muhaddis* olarak yüksek itibara nâil olmak sûretiyle, 35 yaşına varmadan bu rihlelerine son vermişti. Bu yüksek itibarı, daha önce geçtiği üzere, Mısır'da şeyhi Yahya b. Bukeyr'in ondan hadis alması keyfiyetiyle de teyid edilmiştir¹⁶. Yahya b. Bukeyr'in sadece Bakî'nin değil, aynı zamanda İmam Buhârî ve İmam Muslim'in de şeyhi olması, yüksek itibara sahip bir *muhaddis* olarak onun kabiliyetinin açık bir delilidir. Kezâ Bakî b. Mahled'in diğer dört şeyhi, yani Ahmed b. Hanbel, İbn Ebû Şeybe, Ebû Mus'ab ez-Zuhrî ve Halîfe b. Hayyât, İmam Buhârî ve İmam Muslim'in de şeyhleridirler¹⁷.

Bakî b. Mahled, 15 yıldan fazla süren ilim talebi maksatlı rihlesi sırasınca, muazzam bir hadis koleksiyonu ve bazı kıymetli ilk hadis derlemelerini topladı¹⁸.

Onun ilim talebiyle ilgili rihlesi hakkındaki müzakeremize son noktayı koymadan önce, Bakî b. Mahled öncesi *ilim tâlibi* bir Endülüslünün *rihlesinin*, genellikle İmam Malik'in *Muvatta*'ını tahsil maksadıyla Medine ile sınırlanmış olduğunu belirtmek gerekir.

8 Abdülazîz el-Hûlî, *Miftâhu's-Sunne* (Mısır 1347 hicrî), s. 145.

9 *Miftâhu's-Sunne*, s. 145.

10 *Miftâhu's-Sunne* (Mısır 1347 hicrî), s. 145.

11 *Huffâz*, II/184-5. ("الما رجعت من العراق لأجلني يحيى بن بكير إلى جنبه وسمع مني سبعة أحاديث")

12 İbn Asâkir, III/278.

13 *Huffâz*, II/184-5.

14 İbn Asâkir, III/278.; Onun hakkında bkz. Dr. S. Khatun, *Persia's Contribution to Arabic Literature*, University of Dhaka, 1980) s. 17 vd.

15 İbn Asâkir, III/278.; S. Khatun, s. 17 vd.

16 *Huffâz*, II/184-5.

17 İbnü'l-Farâdî, I/91.; *Huffâz*, II/184-5.; İbn Asâkir, III/277-8.

18 *Miftâhu's-Sunne*, s. 145.

lı olduğu ifade edilmelidir¹⁹. Şimdiki hâl, Bakî b. Mahled müstesna, seçkin şeyhlerden hadis dinlemek ve bu hadisleri kayda geçirmek (istinsâhını yapmak) gayesiyle Doğu Hilâfetinin önemli bir dönemi süresince hadis araştırmasında böylesi uzun bir *rihle* yapmış olan hemen hemen hiçbir Endülüslü *ilim tâlibine* tesadüf edememekteyiz²⁰.

Bakî b. Mahled, aşağıdaki hadis derlemeleriyle Kurtuba'ya döndü:

İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*²¹, Halife b. Hayyât'ın *Kitâbu't-Târih ve Kitâbu't-Tabakât*'ı, İmam Şâfi'nin *Kitâbu'l-Fıkhî'l-Ekber*'i ve Ahmed b. İbrahim ed-Devrâkî (246/860)'nin²² Ömer b. Abdulazîz (101/719)'e dair *Siyer*'i.

Gerçek istilâh anlamında Hadis'in Endülüs'e girişi (ve tanıtımında) Bakî b. Mahled'in oynadığı rolü anlamak için, hadisin konumuyla ilgili o dönemde burada hüküm süren anlayışı tasvir etmek istiyoruz. O güne kadar Endülüs'teki hadis çalışmaları, İmam Malik'in *Muvatta*'sı²³ ve Mâlikî *fikhunun* bakış açısıyla sınırlıydı. Çünkü Endülüslü Müslümanlar genellikle İmam Malik taraftarıydılar ve *Muvatta* da devletin²⁴ tek *hukuk (Shari'ah) kanunu*²⁵ idi. O, burada oldukça fazla okunan bir eserdî ve muhteviyâtına malik olmaksızın hiç kimsenin adlî bir göreve atanması uygun görülmezdi²⁶. Bu sûretle, mevcut hakim şartlar altında *Muvatta*'ya dair çalışmalar, iki amaca yani hadis ve fıkhâ hizmet etmiştir²⁷. Bu durum, Yahya b. Yahya el-Mesmûdî (234/848) hayatta iken, onun onayı olmaksızın adlî hiçbir atamanın yapılamaması hakikatiyle de teyid edilmiştir²⁸.

Yahya el-Mesmûdî'nin halefi Abdulmelik b. Habîb (238/852) de, Kurtuba'nın önde gelen şeyhi olarak daha önceki yerleşik prensipleri takip etti²⁹. Abdulmelik b. Habîb'in vefatı üzerine, Bakî b. Mahled Kurtuba Ulu Camii'nde ders vermeye başladı³⁰. Bu vazifeyi üstlenmesiyle birlikte derhal, aşağıdaki şekilde hadis araştırmaları sahasını genişletti:

19 Dr. Abû Nayeem Md. Raisuddin, *Spanish Contribution to the Study of Hadith Literature* (University of Dhaka, 1984), s. 51.

20 İbnu'l-Faradî, I/92.

21 İbn Asâkir, III/278.

22 İbnu'l-Faradî, I/92.

23 Dr. Raisuddin, s. 51.

24 İbnu'l-Faradî, II/179; İbn Abdulberî, *el-İntikâ fî Fezâilî's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ*, (Kahire 1350 hicri), s. 59.; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, (Kahire 1367 hicri), VI/195.

25 Bu, Halife el-Mansûr ve Halife Harun er-Reşid'in Halifelîğın "tek kanunu" olarak *Muvatta*'nın benimsenmesi isteğini kabul etmeyen İmam Malik'in kendi prensibine terstir. Daha geniş bilgi için bkz. Dr. Muhammad Ishaq, "Historical survey of Fiqh and Muslim Jurisprudence", *Journal of the Aisatic Society of Pakistan*, c. VIII, no: I, s. 31-2.; Aynca bkz. *Miftâhu's-Sunne*, s. 26.

26 İbnu'l-Faradî, II/179; İbn Abdulberî, s. 59.; İbn Hallikân, VI/195.

27 İbnu'l-Faradî, II/179.; İbn Abdulberî, s. 59.; İbn Hallikân, VI/195.

28 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V/195. (فكان لا يلي قاض في أقطار بلاد الأندلس إلا بمشورته واختياره ولا يشير إلا بأصحابه ومن كان على مذهبه)

29 İbnu'l-Faradî, I/270.; Makkarî, *Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelusi'r-Ratib*, (Mısır 1367 hicri), II/214.; *Huffâz*, II/107.; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, (Haydarâbâd 1325 hicri), VI/390.; *Lisânu'l-Mizân*, (Haydarâbâd 1329 hicri), IV/59.

30 İbnu'l-Faradî, I/92.

1. İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'ini tanıttı,
2. İlim talebiyle memleketi dışına yaptığı seyahatlerinde elde ettiği geniş hadis koleksiyonunu rivayet etmeye başladı³¹.

Bu yeni literatürün tanıtımı (girişi), beraberinde, her yerden gayretli *ilim tâlibini* cezbederek hadis çalışmalarında ciddi bir etki yarattı³². Görünüşe göre, hadis öğretiminde eski uygulamadan ayrılış, sükûnetle buna müsamaha gösteremeyecek Malikî *fukahâsı* tarafından tepkiyle karşılandı. Zira onlar, *Musannef*'in İmam Malik'in *mezhebine* muhalif *hadisler* ihtiva ettiğini iddia etmekteydiler³³. *Fukahâ* bunu bir *bid'at* olarak gösterdi ve Bakî'yi de bir *ehlül-eser* olmakla itham etti. Bu henüz daha yeni filizlenmeye başlayıp olgunlaşmamış yeniliğe (bid'ate) engel olmak için *Fukahâ* iki yol benimsedi: Bir; öğrencileri onun derslerini takip etmekten vazgeçirmek. Yani, İbn Vaddâh'ın³⁴ önde gelen öğrencilerinin büyük bir kısmı, Bakî b. Mahled'den hadis dinlemeyecekti³⁵. İbn Vaddâh tarafından te'lif olunan *İttikâu'l-Bid'a* gibi bir eser bu amaçla (Bakî'ye muhalefet ve ondan insanları uzaklaştırmak kastıyla) ortaya konmuştur³⁶. Ancak yukarıda bahsedilen Bakî'ye muhalefet adına atılan adımların hiçbir işe yaramadığı görüldü ve Bakî b. Mahled'in dersleri günden güne gelişme kaydedip öğrencilerinin sayısı da arttı. *Fukahâ* da Bakî b. Mahled'in popülaritesini frenlemek gayesiyle daha sert vasıtalar benimsemekten geri kalmadı³⁷. Takip ettiği usul üzere hadis öğretiminden Bakî'yi alıkoymak için, polis teşkilâtı âmiri (*vâli's-şurta*) Muhammed b. Hâris (260/873) kendi otoritesini kullandı, ancak yine tüm uğraşlar boşa çıktı³⁸. Bu, Bakî b. Mahled'in genel itibarıyla halk arasındaki popülaritesini ve kendisine duyulan saygıyı gösterir. Polis teşkilâtı âmiri (*vâli's-şurta*) daha sonra Emîr Muhammed b. Abdurrahman (238-273/852-886)'a gitti ve bu bid'atın devam etmesine izin verdiği takdirde ortaya çıkacak vahim sonuçlar hakkında kendisine bilgi verdi³⁹. Çok şükür ki Emîr; âdil ve hadis konusunda ilim sahibi, zeki bir kimseydi⁴⁰. Bu haberlere derhal tepki gösterdi ve Bakî b. Mahled'den huzurunda İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'ini kendisine sunması isteğiyle her iki gurubu sarayında hazır bulunmaları için davet etti. Sarayda büyük sayıda Bakî muhalifi hazır bulunmaktaydı. Emîr, bizzat eserin *hadislerini* sonuna kadar teker teker iyice inceledi⁴¹. O, eserin *Fukahâ*'nın iddia ettiğinin aksine, içerisinde dîni bakımdan başvurulmasında hiçbir mahzur bulunmayan çok kıymetli bir hadis koleksiyonu olduğu yönünde tam anlamıy-

31 Dr. Raisuddin, s. 75 vd.

32 Dr. Raisuddin, s. 86 vd.

33 İbnu'l-Farâdî, I/92.

34 Dr. Raisuddin, s. 64.

35 İbnu'l-Farâdî, I/93. ("وكان المشاهير من أصحاب ابن وضاح لا يسمعون من يتي")

36 İbnu'l-Farâdî, I/93.; Brockelmann, *GAL, Supl.*, II/978.

37 İbnu'l-Farâdî, I/93.

38 İbnu'l-Farâdî, II/8.

39 İbnu'l-Farâdî, I/92. ("واغزو اياه السلطان واخافوه به")

40 İbn Asâkir, III/278.

41 İbn Asâkir, III/278. ("وجعل يصفحه جزءا حتى اتى على اخره")

la kanaat getirmişti. Emîr, Devlet Kütüphanesi memurundan Kütüphane için bir nüshasının istinsâh edilmesini istediği bu esere hayran kalmıştı⁴². Ayrıca o, aşağıdaki unutulmaz şu sözleriyle de Bakî b. Mahled hakkındaki teveccühünü dile getirmişti:

"انتشر علمك وارو ما عندك من الحديث"

"İlmîni neşret ve hadis itibarıyla her neye sahipsen onu da rivayet et!"⁴³

Yine aynı şekilde Emîr, Hadis öğretiminde Bakî'nin mükemmel hizmetine müdahale edilmemesi noktasında *fukahâya* karşı kesin talimat verdi⁴⁴. Bu, Endülüs'teki Hadis literatürü tarihinde bir dönüm noktasıydı. Böylece burada, hadisin geniş kitlelere yayılması için de bir yol açılmış olmaktadır. Bu tarihi hâdiseyi yâd etmek adına İbnu'l-Faradî şöyle der:

"فمن يومئذ انتشر الحديث بالأندلس"

"O günden itibaren, Endülüs'te Hadis intişâr etti (yayılmaya başladı)."⁴⁵

Bu şekilde Bakî b. Mahled, önüne konan engellerin üstesinden gelip canla başla eğitim faaliyetlerine kendisini adadı ve bundan sonra herhangi bir izne tâbi olmaksızın yahut bir engelle karşılaşmaksızın serbestçe Kurtuba Ulu Camii'nde hadis⁴⁶ öğretimine başladı.

Bakî b. Mahled, bir çeyrek asırdan daha fazla bir süre zarfında, hem sayısız öğrenci yetiştirerek hem de bir Hadis Okulu tesis ederek Kurtuba'da hadisin gelişimine hizmette bulundu. Bu Okul, sonraki yıllarda Endülüs'te hadisin gelişimine öncülük etti. Bakî b. Mahled, Hadis öğretimini yanı sıra, konusunda⁴⁷ – birazdan zikredeceğimiz üzere - kıymetli eserler telif etti. İşte bu anlatılanlar, Endülüs'ün hangi şartlardan geçerek bir *dâru'l-hadîs'e*⁴⁸ (*the Abode of Apostolic traditions*) dönüştüğünün de ifadesidir. Bakî, Cemâziyelâhîr 276/889'da Kurtuba'da vefat etti⁴⁹.

Eserleri

1. *Musnedu'n-Nebî (s.a.v)*⁵⁰

Eser, isimleri alfabetik sıraya göre düzenlenmiş 1300'den fazla *sahâbî*'nin rivayetlerinin yer aldığı bir hadis derlemesidir⁵¹. Bakî b. Mahled, bu eserdeki

42 İbn Asâkir, III/278.

43 İbn Asâkir, III/278.; Görünüşe bakılırsa bu ifade, Bakî b. Mahled'in yurtdışından getirdiği Hadis koleksiyonlarına işaret etmektedir. Dr. Raisuddin, s. 78.

44 İbn Asâkir, III/278.

45 İbnu'l-Faradî, I/92.

46 İbn Asâkir, III/278.

47 GAL, I/164, *Supl.*, I/271.

48 İbnu'l-Faradî, I/92. ("فضارات الأندلس دار الحديث")

49 İbnu'l-Faradî, I/93. Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hazm, *Cemheretu Ensâbî'l-Arab*, (Mısır 1962), s. 152.; Makkarî, IV/162.; *Şezerât*, II/169.; Zirîkî, II/33.

50 GAL, I/134.; *Supl.*, I/271, III/582, 1007.; [Yazar, Bakî'ye ait üç eseri de MS (manuscript/ yazma eser) rumuzuyla vermiştir ki, bunun bir sehve mebnî olduğu söylenebilir. Zira doğru olan, bu eserlerin günümüze ulaşmadığıdır. Bkz. Kandemir, M. Yaşar, "Bakî b. Mahled", *DİA*, İstanbul 1991, IV/541-2. (çev.)]

51 İbnu'l-Faradî, I/92.; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 86, 108.; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-Sıla*, (Kahire. 1374 hicrî), I/119.; Makkarî, IV/162.; Hacı Halîfe, II/431.; *Miftâhu's-Sunne*, s. 33.; İbn Asâkir, III/279.

tüm hadislerin fıkıh konularına göre tanziminde büyük ihtimam gösterdi. Bu yüzdendir ki o, aynı zamanda bir *Musannef*'tir. Gerçekten de o, hem *Musned* hem de *Musannef* olması itibarıyla bir eser değil iki eserdir⁵². Aslında Bakî'nin *Musned*'i, konusunda kendisiyle mukayese edilebilecek çağdaşı hiçbir bir eserin bulunmadığı eşsiz bir çalışma olarak övgüye mazhar olmuştur. O, *hadisleri* fıkıh konularına göre tertip edilmiş ilk *Musned* eserdir⁵³.

2. *Fetâva's-Sahâbe ve't-Tabî'in ve Men Dûnehum*⁵⁴

Sahâbe, tâbiîn ve diğer önde gelen *muhaddis* ve *fukahânın* fetvalarının bir derlemesidir. Bu eser, Hadis *tedvîni* (*codification*) öncesinde ortaya konmuş ilk hadis derlemesi olarak kabul edilebilir⁵⁵.

3. *Tefsîru'l-Kur'ân*⁵⁶

Bol miktarda *hadîse* yer verdiği bir Kur'ân-ı Kerîm tefsiridir. Bu *tefsîrin*, Taberî'nin meşhur *Tefsîr*'inin dahi kendisiyle kıyaslanamayacak ölçüde, İslâm tarihinde benzersiz bir eser olduğu söylenmiştir⁵⁷.

Bakî'nin Hadis Okulu

Hocası Yahya el-Mesmûdî gibi Bakî b. Mahled de, Kurtuba'da daha önce bahsedildiği veçhile bir Hadis Okulu tesis etmiştir. Endülüüs'ün çeşitli bölgelerinden öğrenciler Bakî'den Hadis okuyup kendisinden rivayette bulundular. Bunlar arasında Kasım b. Esbağ (340/951) dikkate değerdir. Öğrencilerinin önde gelenlerinin bir listesi aşağıda sunulmuştur:

Kurtuba (Cordova)

1. Muhammed b. Kasım (263/876)⁵⁸
2. Ahmed b. Ömer (280/893)⁵⁹
3. Kasım b. Abdulvâhid (293/905)⁶⁰
4. Abdullah b. Muhammed (300/912)⁶¹
5. Tâhir b. Abdulazîz (305/917)⁶²
6. Muhammed b. Ahmed (310/922)⁶³
7. Muhammed b. Abdullah (312/924)⁶⁴

52 İbnu'l-Faradî, I/92.; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 86, 108.; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-Sıla*, (Kahire 1374 hicrî), I/119.; Makkarî, IV/162.; Hacı Halife, II/431.; *Miftâhu's-Sunne*, s. 33.; İbn Asâkir, III/279.

53 İbnu'l-Faradî, I/92.; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 86, 108.; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-Sıla*, (Kahire 1374 hicrî), I/119.; Makkarî, IV/162.; Hacı Halife, II/431.; *Miftâhu's-Sunne*, s. 33.; İbn Asâkir, III/279.

54 *GAL*, *Supl.*, I/271.

55 İbnu'l-Faradî, I/92.; İbn Beşkuvâl, I/119.; *Tehzîb*, IV/89-90, VI/4.; Makkarî, IV/162.; *Mustatrafe*, s. 36.

56 *GAL*, *Supl.*, I/271.

57 İbnu'l-Faradî, I/92.; Makkarî, IV/162. ("الم يؤلف في الإسلام تفسير مثله ولا تفسير محمد بن جرير الطبري")

58 Bkz. İbnu'l-Faradî, II/46-7.

59 İbnu'l-Faradî, I/25.

60 İbnu'l-Faradî, I/358.

61 İbnu'l-Faradî, I/219.

62 İbnu'l-Faradî, I/206.

63 İbnu'l-Faradî, II/33-34.

8. Elsem b. Abdulazîz (317/929)⁶⁵
9. Suheyb b. Muni' (318/930)⁶⁶
10. Muhammed b. İbrahim (318/930)⁶⁷
11. Abdullah b. Yûnus el-Murâdî (330/941)⁶⁸
12. Hasan b. Sa'd (332/943)⁶⁹
13. Ahmed b. Abdullah (333/944)⁷⁰
14. Kasım b. Esbağ (340/951)⁷¹
15. Ahmed b. Bakî b. Mahled (344/955)⁷²

İlbîre (Elvire)

1. Yûsuf b. Rebâh (298/910)⁷³
2. Muhammed b. Futays (319/931)⁷⁴
3. Osman b. Cerîr (319/931)⁷⁵

İşbiliye (Seville)

1. Abdullah b. Ömer (276/889)⁷⁶
2. Abbâs b. Muhammed (327/938)⁷⁷

İstice (Istija)

1. Temîm b. Ali (293/905)⁷⁸
2. Mûsâ b. Ezher (306/918)⁷⁹

Ceyyân (Jaen, Al-Jayyân)⁸⁰

1. Hizbullah b. el-Vebâ'î (306/918)⁸¹
2. Osman b. Saîd (319/931)⁸²

Tuleytula (Toledo)

1. Yahya b. Muhammed (293/905)⁸³

64 İbnu'l-Faradî, II/33.

65 İbnu'l-Faradî, I/89.

66 İbnu'l-Faradî, I/202.

67 İbnu'l-Faradî, II/38.

68 İbnu'l-Faradî, I/226.

69 İbnu'l-Faradî, I/110.

70 İbnu'l-Faradî, I/34.

71 İbnu'l-Faradî, I/364.; Dr. Raisuddin, s. 88.

72 İbnu'l-Faradî, I/33.

73 İbnu'l-Faradî, II/202.

74 İbnu'l-Faradî, II/40.

75 İbnu'l-Faradî, I/303.

76 İbnu'l-Faradî, I/216.

77 İbnu'l-Faradî, I/297-8.

78 İbnu'l-Faradî, I/99.

79 İbnu'l-Faradî, II/148-9.

80 Ceyyân, Kurtuba'nın doğusunda ve ona 17 *fersah* mesafede olup, İlbîre bölgesine komşu bir Endülüs şehridir. Yâkût, *Mu'cem*, II/169.

81 İbnu'l-Faradî, I/124.

82 İbnu'l-Faradî, I/303.

83 İbnu'l-Faradî, II/184-5.